

5. М. Сумцов. - С. 145.
6. Х. Вовк. - С. 290.
7. Там само. - С. 206.
8. Там само. - С. 203.
9. Там само. - С. 200.
10. Там само. - С. 277.
11. Чубицький П. И., Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Ими. Рус. Георг. Обществомъ. Югозападный отдель. СПб., 1872. I, с. 40; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля. Накладом наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1906. - С. 48.
12. Янагіда Кунію. Збірник праць у 36 т. - Токіо, 1969. - Т. 15, С. 440-444
13. Енциклопедія японського фольклору. Ред. К. Янагіда. - Токіо, 1994 (I видання, 1951), с. 604-605.
14. Шюнсукэ Окуніші. Купальня (Хаммам) - межа світів // Фольклорна література і традиції '85. - Токіо, 1986. - С. 198.
15. Див. Н. Clay. Trumbull, The threshold covenant, New York, 1906 (про роль культу порога у світовій культурі).
16. Див. Дж. Дж. Фрезер, Фольклор у старому заповіті. - М., 1986. - С. 174 і д.
17. Геродот, Історія, 7.39-40.
18. Старий Заповіт, Буття, 15.9-17; Єремія, 34.18-19.

Петро Пиріг, Олександр Любич

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. Російська імперія залишалась аграрною державою, яка забезпечувала продовольством свої власні потреби і продавала значну його кількість за кордон. Сільське господарство було головною метою і сенсом життя багатьох підданих імперії. Його розвиток залежав від розмірів і форм землеволодіння, прийомів обробки ґрунтів, стану робочої худоби та засобів виробництва, підбору різних сільськогосподарських культур і, нарешті, від загального економічного і культурного стану країни. Кожний район мав у цьому плані певні особливості, традиції та звички.

Рівнинне розташування Чернігівської губернії давало можливість займатися сільським господарством на всій її території. Землі, придатної до експлуатації, нараховувалося 4 651 882 десятини [1]. Місцевість краю в основному нечорноземна, лише в Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському і Конопотському повітах були чорноземи. На землях Чернігівщини сіяли жито, пшеницю, горох, овес, ячмінь, просо, боби, льон, коноплі. У південних повітах збирали гарні врожаї, а в північних - помірні й недостатні. Хліб та інші продукти харчування з губернії не вивозили, а використовували для задоволення власних потреб. Північні повіти закуповували хліб в Орловській та Курській губерніях. Чернігівщина здавна славилася своїми лісами. Як правило, ліс використовували для опалення, в будівельній справі і для спорудження човнів. Найбільше лісів було в Козелецькому, Чернігівському, Сосницькому, Новгород-Сіверському, Глухівському, Мглинському і частково Стародубському повітах. Інші повіти мали недостатню кількість лісу, особливо в південній частині губернії, де розташовувалися орні землі та степова зона [2].

Розміщення полів у Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. залишалось безладним. Ніхто із власників не мав їх в одному місці, вони були розкидані в різних місцях невеликими смугами. Це стало причиною того, що міністерство внутрішніх справ згідно з циркуляром міністра Віктора Павловича Кочубея (Кочубей Віктор Павлович (1768-1834) - видатний державний діяч; за Олександра I член Негласного комітету, один з ініціаторів реформи державного управління) від 19 вересня 1802 р. приступило до збирання інформації про землеволодіння та землекористування. Дані заходи мали

забезпечити оголошене ще 1801 р. генеральне розмежування Малоросійської губернії. Але територіальні зміни, що сталися за вересневим «Указом», порушили план і термін його проведення. Враховуючи специфіку землекористування на Чернігівщині, не дивно, що мали місце пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межувану інструкцію. В 1804 р. було укладено надзвичайно цікавий документ - записку «О межеванье в Малороссийской губернии» [3, с. 21] за підписами О. Куракіна, П. Лопухина, В. Кочубея і М. Новосельцева. Автори фактично пропонували скасувати генеральне межування в Малоросії та провести так зване «общее» межування «на особенных правах», виходячи зі «Статутного права» і «свойства» володінь. Ця пропозиція відповідала автономістським ідеям української громадської думки, що певною мірою стимулювалися «згори». У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін. Спеціальна комісія, до якої входили місцеві землевласники, складала інструкцію, але дворянські зібрання зазначених починань не підтримали [4, с. 42]. У 1838 р. місцеві дворяни-землевласники надіслали клопотання центральному уряду про швидке розмежування Малоросії з метою зменшення або знищення черезпосмузжя. Загальне бездокументальне володіння лісами, болотними сіножатями та берегами річок також потребувало зміни існуючих інструкцій. Ускладнювало ситуацію і те, що великі маєтки в Малоросії створювалися шляхом придбання невеликих ділянок і концентрації землі в одних руках. Розробка доцільності операцій з межування проводилася з 1803 р. по 1858 р., а в Чернігівській губернії продовжувалася до 1891 р. [5].

Посів зернових на Чернігівщині залежав від погоди, яка не завжди була постійною, і тому час посіву не міг бути строго визначеним. Осиму пшеницю сіяли з початку серпня до середини вересня, озиме жито - з середини серпня до перших заморозків. Ярову пшеницю, ярове жито і овес починали сіяти після танення снігу, коли земля ставала придатною для посіву, а вже після цього - просо і польовий горох. Ячмінь сіяли в кінці квітня - на початку травня. Терміном для посіву гречки був кінець травня - початок червня. Час визрівання хлібів також передбачити й визначити було неможливо. Він залежав від погоди, часу посіву, якості хлібів та від ґрунтів. Жито, пшениця, ячмінь і овес придатними до жнив ставали, як правило, у липні - на початку серпня. Першим збирали ячмінь, а потім - жито, пшеницю, овес. Просо й гречку збирали в серпні.

У першій половині XIX ст. на Чернігівщині панували дві основні системи землекористування: в північних повітах, де були значні запаси лісу, використовували давню й водночас неефективну підсічно-вогневу систему, на території інших повітів переважала трипільна (парова) система. Орні землі поблизу населених пунктів були розділені на три зміни або відділення, з яких дві засівали, а одну використовували для вигону худоби. Зміни кожного року міняли місцями. Мешканці Чернігівського, Городнянського, Новозибківського, Стародубського, Мглинського, Суразького, Новгород-Сіверського і Сосницького повітів мали у своєму володінні незначну кількість орної землі з великим відсотком піску в ґрунті. Подібний стан призвів до того, що в цих повітах хліборобством займалися значно менше селян порівняно з іншими територіями губернії. Але й там, де землеробство становило основу сільського господарства, якість ґрунтів була різною. Наприклад, Остерський повіт мав села на кордоні з Переяславським і Козелецьким повітами, у яких хліборобством займалися завжди, отримуючи гарні врожаї та прибутки. Селища ж між річками Дніпром і Десною розташовувались на піщаному ґрунті або між лісовими дачами. Звичайно, хліборобством там займалися мало, тому що землю в результаті нераціонального використання було перетворено на пісок і для отримання врожаю змушені були давати їй перепочинок на два - три роки. Щоб відновити родючість однієї десятини пару, потрібно було понад 1 200 пудів перегною. Найвнй у господарстві простого селянина дві-три голови худоби могли дати удвічі-втричі менше необхідної кількості перегною. Добрива в сільському господарстві не використовувались, а перегній вивозили на поля лише для забезпечення кращих врожаїв конопель. Бідні селяни мали можливість здобрювати тільки поля, розташовані безпосередньо біля хати. У зв'язку із природним зростанням чисельності населення губернії землі у користуванні селян ставало все менше й менше, її не вистачало, щоб прогодувати сім'ю і сплатити податки. Тому селяни часто йшли на заробітки, займалися промислами, торговельною діяльністю [6].

Відсталі системи землеробства відповідало недосконале сільськогосподарське обладнання. Для того, щоб посіяти хліб, потрібно було досить добре розрихлити ґрунт.

На початку XIX ст. для цього використовували плуг та соху, залежно від добробуту господарства. При оранці землі плугом у нього впрягали від шести до десяти волів. Зубожілі селяни нерідко відмовлялися від плужної обробки ґрунту і повертались до дешевої сохи. Вона коштувала менше двох карбованців і була доступнішим знаряддям праці [7]. Кількість волів в упряжці постійно скорочувалась, і інколи замість пари волів селяни змушені були утримувати недійних корів, щоб використати їх для оранки. Після того, як землю зорали, їй надавали можливість деякий час полежати в спокої, а потім знову орали поперек першої ріллі ралом. Зорана земля вимагала додаткової обробки для підготовки її до посіву. В цьому випадку застосовували борону. Найпростішим знаряддям подібного типу, що використовувалось на Чернігівщині, була зроблена з дерева сукуватка у формі чотирикутника з тонких, але достатньо міцних стовбурів із вбитими в них гострими сучками. У заможних селян такі знаряддя на початку XIX ст. замінювались рамками з дерева, із вбитими в них залізними зубцями. Після посіву хліб залишали без догляду до весни. А з приходом її до 23 квітня з селищ на хлібні посіви виганяли для випасу худобу. Ця заведена праїдами традиція вважалася, по суті, законом, який не підлягав порушенню. Стародавніми за своїм походженням і простими за будовою були сільськогосподарські знаряддя для збирання врожаю. На переважній частині Чернігівщини жінки збирали хліб, використовуючи серп, що нагадував залізний ніж, який мав форму півкола, зазубреного і вставленого в дерев'яну ручку. У тих місцевостях, де хлібне стебло виростало високим, а врожай потрібно було зібрати швидко, чоловіки косили хліб залізними косами, до яких прилаштовували грабки з довгими зубцями, що допомагали скошеному хлібу лягати рядками. Зжатиї і скошений хліб в'язали у снопи і формували півкопи по 30 снопів. Дві такі півкопи становили копну (60 снопів). Зібрану гречку залишали на декілька днів на ниві, щоб підсохла, а потім складали в півкопи. Просо в'язали в снопи і збирали в півкопи лише після того, як воно повністю висушувалося. У півкопах хліб залишався на полі до кінця жнив. Опісля його перевозили на визначене місце, що мало назву тік, і складали на окремі вози в скирти або стоги, розділяючи один рід хліба від іншого. У стогах збиралося від 25 до 50, а в скиртах від 50 до 100 кіп. Перші ставили колом, а другі - овалом [8]. У Північному, Північно-Західному, Централно-Нечорноземному та Українському Лівобережному районах Європейської Росії в 40 - 50-х рр. XIX ст. урожайність була майже такою ж, як і на початку століття (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Врожайність зернових культур в Українському
Лівобережному районі в першій половині XIX ст.
(«в самах»)**

Район	1802-1811 рр.	1841-1850 рр.	У% до 1802 - 1811 рр.	
			40-і роки	50-і роки
Український Лівобережний. Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії.	3,2	3,4	106,3	103,1
По Європейській Росії	3,1	3,4	109,7	103,2

Як і в давнину, хліб молотили руками з допомогою цівів - довгих палиць, що ременями кріпили до коротших палиць - молотила. Декілька чоловік такими ціпами постійно вдаряли по розкладених на току хлібних колоссях, таким чином вибиваючи з них зерно. Інколи, щоб вибити зерно з колосся, по розкиданих на току хлібних стеблах ганяли волів або, захопивши в'язку хлібних стебел в руки, били нею по огорожі. Щоб очистити зерно від сміття, використовували процедуру провіювання: зерно набирали дерев'яною лопатою і підкидали вгору проти вітру, який відносив домішки. Для зберігання зерна використовували, як правило, спеціально викопані для цього в землі ями, що мали вигляд глечиків. У них засипали сухе зерно, а потім горловину закривали

глиною і зверху насипали гіркою землею, щоб в середину не потрапила вода. Хліб у таких сховищах зберігався без втрат і з тією вигодою, що йому було забезпечено захист від пожеж. У деяких місцевостях збіжжя звозили до визначеного в полі місця й складали в стоги чи скирти, потім робили гумно або тік, вимолочували зерно й відвозили його додому, а соломі скиртували і залишали на полі до того часу, коли виникала в ній потреба для господарства. Заключним етапом обробки врожаю хлібів було перетворення зерна на борошно або крупу. На Чернігівщині майже в кожній селянській хаті зберігався ручний млин, яким користувались у випадках, коли важко було купити борошно або заплатити гроші за те, щоб зерно змолоти на вітряному чи водяному млині, що мали досить давню історію [9, с. 24]. Таким був невибагливий набір землеробських та хлібопереробних знарядь на початку XIX ст. Як бачимо, в цій галузі селянського життя не відбулося ніяких суттєвих змін порівняно з попередніми часами. Стара система землеробства зі своїм недосконалим знаряддям праці збереглася, як збереглися ще на десятки років старі способи оранки, використання борони, збирання і реалізації врожаю.

З коренеплідних рослин найбільше господарське значення мали картопля і буряки. Вирощування буряків потребувало глибокої оранки і здобреного ґрунту. Водночас воно давало господарю значні прибутки. Навіть у найневрожайніші роки селянин міг отримати з десятини до 54 крб. прибутку. Якщо ще наприкінці XVIII ст. чернігівські селяни негативно ставилися до впровадження на їх землях картоплі, то вже на початку XIX ст. у зв'язку з нестачею хліба та, впевнившись у вигоді збуту, вони почали масово висаджувати картопляні бульби на городах, а згодом і на полях. Це стало поштовхом до відкриття на Чернігівщині приватних заводів з виробництва крохмалю та патоки. Картопля стала сировиною для винокуріння. Площі посіву і врожаї її постійно зростали (див. табл. 2, 3). Крім цього, вирощування картоплі та буряків робило землю пухкішою, а це збільшувало врожаї наступних посівів озимини.

Таблиця 2

Динаміка рівня розвитку землеробства в першій половині XIX ст.
(чисті збори хлібів і картоплі - чвертей на душу населення)

Райони	1802-1811 рр.	1841-1850 рр.			У відсотках до 1802-1811 рр.	
		Хлібів	Картоплі	Всього після переводу картоплі на хліб	40-і рр.	50-і рр.
Український Лівобережний	2,56	2,12	0,25	2,20	85,9	88,7
Всього по Європейській Росії	2,81	2,68	0,30	2,78	98,9	95,0

Таблиця 3

Соціальна структура землеробського виробництва на Лівобережній Україні в 40 - 50-х роках XIX ст.

Райони	Всього посівів		В тому числі посівів					
	Зернових	Картоплі	Поміщицьких		Поміщицьких селян		Державних селян	
			зерн.	карт.	зерн.	карт.	зерн.	карт.
Український Лівобережний. Чернігівська	1105	168	337	29	366	42	398	98
	1100	221	296	37	389	64	412	119
Полтавська	1597	154	505	43	413	30	662	77
Харківська	1055	72	239	11	279	15	542	43

Як видно з таблиць 2 і 3, у Лівобережних Українських районах збори хлібів на душу населення в 40-50-х роках були меншими, ніж на початку століття. Коноплі сіяли на м'яких і здобрених перегноєм полях. Льон вирощували на землях, що раніше не оброблялись; їх декілька разів орали, вносили перегній, але, незважаючи на ці заходи, врожаї залишалися поганими, а стебла росли невисокими. Льон визрівав у липні, а зернові коноплі у - серпні. Руками їх виривали із землі разом із корінням, зв'язували в снопи і залишали в полі до того часу, коли вони висохнуть, а вже після цього перевозили на тік і відділяли зерно молотью. У суху і теплу погоду в річках і озерах замочували стебла, готуючи їх для використання у ткацькій справі.

Мешканці Чернігівської губернії в дуже великій кількості розводили тютюн як для власних потреб, так і на продаж в інші губернії. Його висівали на городах у квітні в теплу, пухку і вологу землю, яку здобрювали перегноєм. Вирощували тютюн у Борзнянському, Ніжинському, Сосницькому і частково в Козелецькому, Остерському та Чернігівському повітах [10]. Більшість мешканців Чернігівщини, крім тютюну, вирощували на городах різні овочі: капусту, салат, буряки, ріпу, моркву, пастернак, петрушку, картоплю, цибулю, часник, турецькі боби, горох, гарбузи, кавуни, огірки, дині, укріп, гірчицю і кукурудзу. Капусту висівали на початку квітня, а в травні пересаджували в інше місце. Вона виростала непоганою, але дуже часто її знищувала гусінь. З метою врятування врожаю капусту висаджували біля конопель, у результаті чого качани залишалися неушкодженими. Бобові перед посівом замочували у воді. Для кожної культури робили окрему грядку.

На Чернігівщині було достатньо розповсюджене садівництво. Вирощували три види вишень: з кислими плодами, черешні з солодкими плодами і шпанки. Плоди цих дерев споживали в сирому і в сушеному вигляді, з них готували варення й вишнівку, яка була дуже популярним напоєм місцевих жителів. Розводили також сливи, яблуні, волоські горіхи, шовковицю. Біля будинків висаджували кущі смородини, порічок, агрусу, винограду. Луки були розташовані по берегах річок або в низьких місцях. Скошене сіно залишали в покосах до того часу, коли трава повністю ставала сухою. Після цього його збирали і складали в копи, а їх - у скирти або стоги, які перевозили до села тільки взимку.

Значне місце в селянському господарстві Чернігівщини на початку XIX ст. належало тваринництву. Домашня худоба поділялась на робочу й молочну. Розводили рогату худобу черкаської породи. Волів ростили до чотирьох років, а потім навчали їх ходити у возі та виконувати іншу тяглову роботу. Корів використовували для отримання приплоду і молока. Після досягнення ними десяти років відгодовували на пасовищах або при винокурнях бардою, потім продавали місцевим м'ясникам або російським купцям, які спеціально приїжджали для цього на Чернігівщину. Навесні і влітку худобу випасали на вигонах, що були біля кожного селища, або спеціально залишені для цього частині поля. Коли з полів було зібрано хліб, а з луків сіно, дозволялося всім пасти на цих місцях худобу. Кожне село мало пастухів, яким мешканці довіряли свою худобу з ранку до вечора. Для телят на полях робили тимчасові огорожі, в яких ті перебували вночі. До селища худобу приганяли тільки тоді, коли наставав час ставити її на зимові корми. Коней селяни майже не використовували, вважалося, що вони непридатні для важкої праці та потребують гарних кормів. Тому коні були тільки у поміщиків, які мали вдосталь добрих сінокосів.

Протягом першої половини XIX ст. спостерігається катастрофічне зменшення кількості робочої худоби в селян. Це можна пояснити декількома причинами. Першою, на нашу думку, був природний приріст населення і створення нових господарств, що обганяли процес розвитку селянського тваринництва. Друга причина - це недостатня кількість кормів. Не вистачало луків і вигонів, що частково були розорені селянами, які потребували орної землі. Між кількістю сіна і потребами худоби була диспропорція, що зростала з кожним роком. Значну роль у скороченні поголів'я великої рогатої худоби відігравали епідемії, що майже кожного року призводили до масової її загибелі, поганий догляд за худобою. Під час випасу вона також була не захищена від хижих звірів.

Овець розводили з довгою і густою вовною, котру використовували як для задоволення власних потреб, так і на продаж. З січня по травень забивали ягнят, які прожили тиждень. Смушки продавали грецьким, єврейським і російським купцям. Собі залишали м'ясо, яке сушили в гарячих печах і їли в скоромні дні. Свиней у селах Чернігівщини традиційно розводили у великій кількості. Навесні, влітку і восени свині паслися на вигонах, а в місцевостях, де було багато дубових лісів, годувалися протягом року жолудями.

Як в селянських, так і в панських господарствах вирощували домашню птицю. Кури утримувалися в середині плетеної огорожі, ззовні обмазаної глиною, а зверху покритої соломою. Такі споруди називали хлівом або курятником. Годували курей висівками та зерном. Гусей і качок вирощували тільки в місцевостях, розташованих поблизу водоймищ. Водоплавні птахи шукали їжу самостійно до того часу, доки річки і озера не покривалися кригою. Взимку їх тримали у хлівах і годували вівсом та ячменем. Кури, гуси та качки давали господарям м'ясо й яйця, пух і перо. Бідні селяни майже не споживали м'яса птиці, а продавали його на торгах заможнішим односельцям і приїжджим купцям. У маєтках поміщиків і господарствах заможних селян вирощували індійських курей, лебедів та пав.

У зв'язку із малоземеллям, незадовільним станом ґрунтів і постійною нестачею хліба у більшості повітів Чернігівської губернії та відповідно до іменного Величнійшого указу Сенату від 14 квітня 1822 р. у Чернігові було створено комісію народного продовольства. Вона повинна була восени визначати, чи потрібно на наступний рік вживати заходів для покращання становища з продовольством в губернії. Одним із перших заходів комісії стало підрахування кількості душ, зобов'язаних платити збір на народне продовольство [11]. Результати цих підрахунків можна побачити в таблиці 4.

Таблиця 4

Відомості про кількість душ по Чернігівській губернії, які зобов'язані були платити збір на народне продовольство за 1822 р.

Поміщицьких селян	Казенних селян	Міщан, що жили в казенних селищах	Козаків	Міщан, що жили в козацьких селищах	Вільних землеробів
262 716	69 940	31	160 793	430	3

Усього душ, які зобов'язані були платити збір на народне продовольство за 1822 рік, було нараховано 493 843. Як бачимо, збір повинні були платити не тільки сільські мешканці, а й міщани, тобто все оподатковане населення Чернігівщини. Другим кроком комісії народного продовольства в губернії стало визначення необхідної суми для покращання умов життя сільських мешканців. Керуючись правилами, відображеними в наказі від 14 квітня 1822 року, з губернії до збереженої казни Московського імператорського виховного дому було відправлено 60 000 крб., а 600 крб. витрачено на пересилку. З козаків зібрано 20 080 крб., з державних селян - 10 255 крб., з селян, які належали містам, - 220 крб., з селян, що належали відомству департаменту уділів, - 95 крб., з селян, що належали поміщикам, - 29 350 крб. Було зафіксовано суми зборів з оподатковуваного населення губернії (див. табл. 5)[12].

Таблиця 5

Відомість про капітал народного продовольства, зібраний у Чернігівській губернії в 1824 році.

Повіт	Сума
Чернігівський	3 181 крб. 50 коп.
Ніжинський	4 797 крб. 50 коп.
Борзнянський	3 282 крб. 50 коп.
Конотопський	2 565 крб. 40 коп.
Кролевецький	2 817 крб. 90 коп.
Глухівський	6 060 крб.
Новгород-Сіверський	7 979 крб.
Сосницький	3 641 крб. 05 коп.
Городнянський	4 646 крб.
Новозибківський	3 888 крб. 50 коп.
Стародубський	5 201 крб. 50 коп.
Мглинський	2 136 крб. 15 коп.
Суразький	3 232 крб.
Козелецький	2 878 крб. 50 коп.
Остерський	4 292 крб. 50 коп.
Всього зібрано в губернії	60 600 крб.

На 1 січня 1833 року стан капіталів на народне продовольство по Чернігівській губернії вже був таким: у збереженій казні мало бути 100 000 крб., в наявності було 60 593 крб. 64 коп. В недоїмках залишилося 233 463 крб. 41 3/4 коп. Як бачимо, за дев'ять років капітал на народне продовольство фактично залишався незмінним, і подібне становище зберігалось до реформ другої половини XIX ст. [13].

Підсумовуючи загальну характеристику селянського землеробства і тваринництва на Чернігівщині в першій половині XIX ст., необхідно зазначити, що основним джерелом прибутку селян був продаж залишків, отриманих завдяки ринковому збуту зернових продуктів. Більшість селян обмежувалась офіційним наділом, отримувала врожай від землі і дуже часто купувала хліб на ринку. Значно менша частина господарів, яким не вистачало землі, брала її в оренду, а отримані надлишки продовольства продавала на ринку. І, нарешті, третя, заможна частина селян, мала кошти, щоб придбати землю, вести покращене господарство і збувати надлишок свого врожаю. А для себе вони доставляли його з Полтавської, Орловської та Курської губерній. В Сосницькому повіті завдяки картоплі та іншим городнім рослинам проблем з продовольством не існувало. У Мглинському повіті в 1832 р. врожай був посередній через погані погодні умови. У зв'язку з постійними дощами, холодом та туманами було зовсім втрачено врожай гречки. Коноплі - єдиний продукт у цьому краї, що давав можливість сплачувати поселянами державні податки, не відповідав і четвертій частині того доходу, який отримували у попередні роки. Врожай сіна через часті дощі був поганої якості та частково знесений паводками. Для годування робочої худоби в повіті, крім сіна, заготовляли ярову соломку, якщо і її не вистачало - різку з житньої соломи з домішками дерті та конопляної жмаки. Хліборобство велося, здебільшого, екстенсивне, за рахунок освоєння луків, заболочених місць та звільненої від лісу землі. Мало в основному зерновий характер. Встановилася стійка структура посівів. Овес становив 34% обсягу посіяного зерна, жито - 24%, ячмінь - 16%, гречка - 12%, пшениця - 9%. Посіви озимини займали третину площі [14]. Зросли посіви технічних культур: конопель, льону, тютюну. З початку XIX ст. почали масово вирощувати картоплю і конюшину. Крім зернових і технічних культур селяни вирощували багато городніх культур: капусту, ріпу, гарбузи, часник, цибулю, баштанні культури, пастернак, хрін, петрушку. Чернігівський та Стародубський повіти були головними районами посівів конопель. Чернігівський та південні повіти - тютюну. У панських маєтках з'явилися парники. Відбулися зрушення в садівництві. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти, почали застосовувати щеплення дерев. Садівництвом славилися місто Ніжин та монастирі. Зростало господарське значення тваринництва. Наявність худоби визначалася внутрішніми потребами господарств, розмірами орної землі, сіножатей. Чисельність її не була значною. Це пояснюється двома факторами: наявністю малої кількості пасовищ і невеликими запасами барди на гуральнях. У панських господарствах тваринництво в основному використовувалося на внутрішні потреби. Утримували в середньому 30 або трохи більше голів великої рогатої худоби, 20-70 свиней, 1500 овець. У Чернігівській губернії на 100 гектарів сільськогосподарських угідь припадало 8 волів, 7 коней, 13-15 корів, 9 свиней, 13 овець. З'явилося молочарське господарство. Важливе місце в господарському житті займало вівчарство. У лісостепових і лісових районах розводили переважно волів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 6. - Арк. 931-933.
2. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 11.
3. Російський Державний історичний архів (Санкт-Петербург). - Ф. 1350. - Оп. 56. - Спр. 138а. - Арк. 52.
4. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.). - Полтава, 1914. - С. 42.
5. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 2674. - Арк. 82.
6. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 55.
7. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 34.
8. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 4-11.
9. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 2002. - № 4. - С. 24-28.
10. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 5-6.

11. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 76, 79.
12. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 83, 85.
13. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 14.
14. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 9.

Ольга Дудар

«ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» І ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДА: СПІВПРАЦЯ ОФЦІЙНОГО ВИДАННЯ ТА ОПОЗИЦІЇ

60-і рр. XIX століття були переломним етапом у житті Російської імперії. Ліквідація кріпосного права, широкомасштабні реформи місцевого самоврядування, судочинства, освіти, військової служби мали сприяти наближенню мультинаціональної імперії до розвинутих країн Європи. І, незважаючи на значну непослідовність і незавершеність, демократизація суспільного життя мала надзвичайно важливе значення.

З іншого боку, зміни не принесли позитивних зрушень у розвитку українського національного руху. Навпаки, у 1863 і 1876 роках імперська влада завдала дошкульних ударів, які значно ускладнили навіть суто культурницьку діяльність патріотичних гуртків.

У цих складних і суперечливих умовах виникали, розвивались і активно діяли громади - осередки українського національного відродження, учасники яких сприяли розвитку вітчизняної освіти і культури. Залишаючись поза політикою, громадівці, на наш погляд, створили підґрунтя для посилення визвольного руху і популяризації національних ідей. Перша громада була заснована в імперській столиці з ініціативи М.Костомарова та П.Куліша. Окрім видавничої справи (на кошти Тарновських і Г.Галагана було опубліковано поезії Т.Шевченка, повісті Марка Вовчка, твори Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, нотні записи українських народних пісень), Громада займалася просвітницькою діяльністю: протягом 1859-1862 років на Київщині було відкрито ряд недільних шкіл для селянства, де початкову освіту мали змогу отримати сотні дітей нижчих верств населення.

Великої уваги громадівці надавали підтримці розвитку української літератури. Даний напрямок діяльності було обрано не випадково: М.Костомаров зазначав, що одним із нагальних питань, які стояли перед провідними діячами українського національного руху, було завдання «захистити вмираючу під батоном московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність і відтворити самобутню літературу» [1]. Творчість була чи не єдиним засобом донести до суспільства інформацію про реальний стан справ на селі, довести право української культури на існування і поширювати заклики національного відродження.

Петербурзький гурток мусив захищати свої ідеї і від російського, і від польського тиску. М.Костомаров неодноразово у своїх публікаціях наголошував на окремішності українського народу, підкреслюючи самобутність його культури та світогляду, демократизм, волелюбність. Павло Житецький, видатний мовознавець і літературознавець, опонував російським авторам, що заперечували літературність української мови. Вчений відстоював право народу розвивати мовний потенціал для забезпечення власних потреб і доводив можливість взаємовпливу української і російської культур [2]. Підтримував соратників і П.Куліш. Характеризуючи розвиток відносин з поляками, він зазначав, що кожен, природно, захищає свої інтереси, але безглуздо заперечувати очевидні речі, як-от: самостійність і повноцінність української мови та культури.

Оскільки «Основа» і видання Петербурзької громади поширювалися по всій території імперії, полеміка, актуальні проблеми, висвітлені на сторінках літературних творів, стали предметом жвавого обговорення. Діяльність гуртка стимулювала інтелігенцію більше уваги приділяти проблемам власного народу, спрямовувати зусилля на посилення